

Man, F. (2013). [Review of the book *İktisadi aklın eleştirisi: Çalışmanın dönüşümleri / anlam arayışı* by A. Gorz]. *İş Ahlakı Dergisi*, 6(2), 185–192. doi: 10.12711/ijbe.2013.6.2.R005

Modern Çalışma İdeolojisinin Kaynağı Olarak İktisadi Akıl

Economic Reason as the Origin of Modern Labour Ideology

Fuat MAN*

Sakarya Üniversitesi

İktisadi Aklın Eleştirisi: Çalışmanın Dönüşümleri / Anlam Arayışı

André Gorz

İstanbul, 2007, Cev. Isık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, 296 sayfa.

André Gorz'un İktisadi Aklın Eleştirisi başlıklı kitabının doğrudan bir değerlendirmesine girişmek yerine bu metnin daha iyi anlaşılacağı kısa bir arka planla başlamak yerinde olacaktır. Zira metin bir yandan "çalışma"ya, onun geçirdiği dönüşüme ve geçebileceği bir formun nasıl olabileceğine kafa yormakta, öte yandan tüm bir modern dönemde "çalışma"ya yüklenen anlamları şekillendiren iktisadi aklın genel bir çerçevesini sunmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın hangi anlam çerçevelerinden hangi referanslara kaydığını gösteren kısa bir arka plan anlatısı yerinde olacaktır.

* Dr. Fuat MAN İnsan Kaynakları Yönetimi Bölümü'nde yardımcı doçenttir. Başlıca çalışma alanları arasında çalışma sosyolojisi, çalışma ilişkileri, emek süreci ve sosyal politika bulunmaktadır. İletişim: Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İKY Bölümü, Esentepe Kampüsü, Sakarya. Elektronik posta: fuatman@yahoo.com

Nazilerin Almanya'da iktidara gelmelerinden hemen sonra Yahudilere yönelik başlattıkları ayrımcı politikalar II. Dünya Savaşı sırasında bir toptan imha (holocaust) aşamasına varmıştı.¹ Bu dönemde Yahudilerin toplatıldığı (aralarında çokça bilinen Auschwitz'in de bulunduğu) "çalışma kampları"nın birçoğunun giriş kapılarında Almanca "Arbeit macht frei" (çalışmak özgürleştirir) ibaresi yer alıyordu. Bu ibare elbette Nazilerin ideolojisini yansıtmaktan daha fazlasını ima ediyor. Zira ibarenin kökenlerini Alman dil bilimci Lorenz Diefenbach'ın aynı adı taşıyan 1873 tarihli romanına kadar geri götürmek mümkündür. Roman, dolandırıcılar ile kumarbazların çalışarak erdeme ulaşmalarını anlatır (Jog, 2013). *Çalışmanın özgürleştirici erdemi* yine Naziler iktidara gelmeden önce Weimar Hükümeti tarafından da bir slogan olarak kullanılmıştır. Kısacası çalışmanın bir erdem ve kişiyi özgürleştiren bir şey olarak vurgulanması akla sadece yukarıda bahsedilen kampların giriş kapılarındaki yazıları getirirse de bu algı temelde daha geniş bir arka plana dayanmaktadır. Bu algının temellerini oluşturan arka plan modernlik veya daha da özelde modernliğin iktisadi aklıdır. Tıpkı Bauman'ın (2007) Nazilerin yapmış oldukları "holocaust"un sadece Nazilere odaklanarak anlaşılamayacağını belirtmesi gibi, çalışmanın bir erdem olarak sunulması da temelde modernliğin ideolojisi ile ilgilidir.

Esasında bugün "çalışma"ya yüklenen erdemi görebilmek için çok uzaklara gitmeye gerek yoktur. Bu, çok kolay anlaşılabilir bir durumdur. Zira içinde bulunduğumuz kültürel atmosfer çalışmaya yönelik "evrensel" bir kolektif bilinç içermekte ve hepimiz bu kolektif bilinci üç aşağı beş yukarı paylaşmaktayız. Peki, çalışmaya yönelik bu kuşatıcı algı nasıl oluştu veya öteden beri zaten mevcut muydu? Yunan paradigmasının "çalışma"yı erdemli olmayan uğraşlar içine konumlandığını biliyoruz (detay için bkz. Meda, 2004). Yunanlıların "çalışmayı" mahkûm etmelerinin temellerinde onu anlamlandırırken özgürlükle kıyaslamaları bulunur. Buna göre bir eylemi "yapmak zorunda olmak" temelde özgür olmamak anlamına gelmektedir. Özgürlük kutbunda ise ancak zorunluluğun bulunmadığı ve kişinin kendi benine erişmeyi mümkün kılan örneğin felsefi, sanatsal ve politik eylemler gibi uğraşlar bulunuyordu. Dolayısıyla kişinin kendi özüne erişmeyi engelleyen zorunlu çalışmanın erdeminden bahsetmek mümkün değildi. Bu noktada Yunan çalışma paradigması

¹ Nitekim baba tarafından Yahudi olan aile, Gorz soy ismini Yahudi geçmişi gizlemek üzere almıştı (Berry ve Kenny, 2008; Bowring, 2005).

kaçınılmaz olarak “kölelik” kurumunu meşru kılmaktaydı. Çünkü özgür eylemlerle kendi benine erişmeye çalışanların zorunlu ihtiyaçları bulunuyordu ve bunların karşılanması gerekiyordu. Bu ihtiyaçları karşılayacak olanlar “köleler”di. Nitekim sadece Yunanda değil sonraki imparatorluklarda da köle emeği çok uzun süre (hatta çok yakın zamana kadar) müracaat edilen bir değer, yaratıcı güç olmuştur.

Çalışmanın kutsanması, Batı’da modernlikle olmuştur. Bunun da modern dönemin iktisadi katmanındaki dönüşümle çok yakın bir bağı bulunuyor. Çalışmanın erdemli olmayan ve kölelere uygun görülen statüsünün erdemli ve kişiyi özgürleştiren bir konuma erişmesinin bu dönüşümün yaşandığı dönemin iktisadi aklıyla yakın bağı bulunuyorsa da bu dönüşümün gerçekleşmesinin uzun zaman aldığı ve kabaca “söylem düzenleri”nin inşasını gerektirdiğini belirtmek gerekiyor. Çünkü çalışmaya yönelik kutsayıcı algının yerleşmesi, çalışma eylemini gerçekleştirecek ajanların içselleştirdikleri bir söylemin tedavülde bulunmasını gerektiriyor. Bu söyleme geniş anlamda “kültür” veya “ideoloji” de diyebiliriz. İşte bu söylem (ideoloji veya kültür) yukarıda bahsedilen kolektif bilincin inşasında önemli bir rol oynamıştır. Bu inşada “Reformasyon” önemli bir yerde duruyor. Reform hareketi ile çalışmaya yönelik bir “Protestan etik” doğmuştur. Weber (2011) meşhur tezinde bu çalışma ahlakının “kapitalizmin ruhu”nu oluşturduğunu iddia ediyordu. Çünkü artık çok çalışmak, sıkı çalışmak, yaptığı işte başarılı olmak piyasa dışındaki bir inanç alanı ile ilgiliydi. Yani çalışıp başarılı olmak artık bir ibadetti ve Protestanlığın kader inancına göre inananların öte dünyadaki konumlarını öğrenmeye yönelik ipuçları taşıyan bir işaret. Dini alanla ilgili olmayan durumlarda da seküler bir “çalışma etiği” bahsedilen bu “söylem”in inşasında önemli bir rol oynadı. Bauman’ın (1999) çok açık bir biçimde gösterdiği gibi modernliğin çalışma etiği, yine modernliğin hâkim eylem türü olarak tanımladığı “rasyonel eylem”in çalışanlar cephesinden anlamsızlaştırılmasıydı. Dolayısıyla çalışanlar, çalışma eylemine kendilerine göre rasyonel olup olmadıklarına bakmaksızın çalışmalydılar, ahlaki buyruk buydu.

Tüm bu dönüşümün dinamizmi modernliğin rasyonellik kavrayışında ve iktisadi yapısından neşet etmekteydi. Weber’in (2009) formüle ettiği ideal eylem

tipleri üzerinden ilerleyecek olursak, modernliğe temel karakterini veren eylem tipi “araçsal rasyonel eylem”di. Bu eylem kabaca klasik iktisatçıların tanımladığı çıkarı maksimize eden eylemleri tanımlayan bir çerçeveye sahipti. Bir eylem kişinin çıkarınaysa bu eylem rasyoneldi. Araçsal rasyonel eylem tam da kapitalizmin ideolojisini yansıtan bir ideal tipi anlatmaktadır. Şimdi kabaca modern dönem dediğimiz ve kapitalizmin de gelişip kurumsallaştığı dönemde, sınırsız bir kazanç vurgu yapan ve bunu rasyonel olarak kabul eden bir kültürel atmosferin oluştuğunu görebiliriz. Çalışmanın erdemli uğraşlar kategorisine alınması, sınırsız kazanç isteğinin erdemli olmayan bir uğraşla gerçekleşmesinin mümkün olmamasının zorunlu bir sonucuyla aslında.

Kısa bir tanıtım yazısı için belki de biraz uzun sayılabilecek bu girişte vurgulanmayan çalışılan şey, modernliğin iktisadi katmanının onun çalışmaya verdiği anlamı şekillendirdiğini göstermekti. Şayet günümüzde çalışmaya yönelik anlamlandırmaları oluşturan zemini merak ediyorsak ve bu anlamlarda hâlihazırda yine bir dönüşüm yaşıyorsa bu dönüşümün altında yatan şeyin *kapitalizmin ideolojisi veya modernliğin “iktisadi aklı”* olduğunu söylemek gerekiyor. İşte bu iktisat akılnı ve onun çalışmanın anlamı ile ilişkisini son derece açık ve anlaşılır bir biçimde gösteren önemli metinlerden birisi André Gorz’un *İktisadi Aklın Eleştirisi* başlıklı kitabıdır.

Gorz, “çalışma”nın bugünkü anlamının modernliğin bir icadı olduğunu, çünkü modern öncesi toplumların antropolojik bir kategorisi olan çalışmanın ve görünmeyen işler (*hidden work*) olarak yaftaladığımız birçok çalışma biçiminin günümüzde karşılığı ekonomik olarak ifade edilemediği için “çalışma” olarak kabul görmediğini belirtmektedir² (s. 27-28). Ancak çalışmanın akılcılaştırılması, sanayi toplumlarında kapitalistleri oldukça uğraştıran bir dönüşüm alanına işaret etmektedir:

“Bu kapitalistlerin işletmelerinde çalışma maliyetinin hesaplanabilir olması ve önceden kesin olarak bilinmesi zorunluymuştu, çünkü ancak bu koşulla üretilen malların hacmi, fiyatı ve öngörülen kâr hesaplanabiliyordu. Bu tahmini muhasebe olmadığına yatırım riske sokulamayacak kadar rastlantısal kalıyordu. Oysa çalışma

2 Ivan Illich (2013), piyasada parasal karşılığı olan işlerin varlığının ancak bu görünmeyen işler sayesinde mümkün olduğunu belirtmekte ve bu işlere “gölge iş” adını vermektedir.

maliyetini hesaplanabilir kılmak için verimliliğini de hesaplanabilir kılmak gerekiyordu. Verimliliği, nicelikselleştirilebilir maddi bir büyüklük olarak ele alabilmek gerekiyordu; başka deyişle onu başına, bireysellikten ve emekçinin güdülenimlerinden ayrı, bağımsız bir şey olarak ölçebilmek gerekiyordu” (s. 36).

Bu nicelikselleştirme motivasyonu modern sanayi toplumunun ve iktisadi katmanının çerçevesini belirleyen en önemli rasyonellik ölçütlerinden birisidir. Dolayısıyla günümüzde yukarıda Weber’e atfen bahsedilen “araçsal rasyonellik” motivasyonu modern toplumların tüm kurumlarıyla bir işletme (veya girişim) olarak ele alınmasıyla sonuçlanmıştır (bkz. Gaulejac, 2013).

Sanayi toplumlarındaki bu iktisadi akılcılaştırma üretimin yanı sıra çalışmanın da “bilimsel” olarak örgütlenmesini kaçınılmaz olarak doğurmuştur. Çalışmanın bu şekillenışı ise onu emekçinin canlı kişiliğinden sürekli olarak koparma çabasıydı. Böylece üretken faaliyet, anlamından, motivasyonundan ve hedefinden kopup basit bir ücret kazanma aracı hâline geldi. “Birlikte uğraşmanın tatmini ve yapmanın zevki sadece paranın satın alabileceği tatminler yararına ortadan kaldırılmış” oldu (s. 37-38).

Çalışmanın modernliğin bir icadı olduğunu vurgulayan bölümle başlayan Gorz’un kitabı üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde modernitenin bir icadı olan tam gün çalışmanın geçirdiği dönüşümler ele alınmaktadır. İlk bölümün sonlarında yer alan “çalışma ideolojisinin son hâli” başlıklı kısmı günümüzde bu dönüşümün nerelere vardığını genel çerçevesiyle ortaya koyuyor: Japon yönetim mantığının üzerinde durduğu hayat boyu istihdamın gerçekleştirilmesi için neden geniş bir taşeron işçi kitlesine ihtiyaç duyulduğu; bu durumda iş gücünün periferisinde yer alanların (yani güvencesiz ve her an işini kaybedebilecek konumda olanların) niceliksel olarak nasıl arttığı ve sendikacılığın içine girdiği kriz altı çizilen konuları oluşturuyor.

Kitabın ikinci bölümünün önemi *kapitalizmin ideolojisini* veya üzerinde durduğu varsayımlar dünyasını oldukça açık bir biçimde göstermesi şeklinde açıklanabilir. Bölümün alt ana başlıkları bile bahsedilen bu ideolojinin oldukça iyi bir çerçevesini çizmektedir. Örneğin “bu bana yeter”den “fazla mal göz çıkartmaz”a başlıklı kısım, kapitalizme hâkim olan hesaplanabilirlik arzusunun

ve faaliyetlerin temel amacı olan “azamileştirme”yi öne çıkararak, kapitalist üretim tarzının kendinden önceki üretim biçimlerine göre “yeterli” kategorisini ortadan kaldırdığını ve her ne olursa olsun amacın sadece daha fazlasını kazanmak olduğunu vurgulamaktadır. Böyle bir ideolojik atmosferde “tam gün çalışma”nın icadı kaçınılmaz olacaktı ve nitekim de öyle oldu. Bu *sınırsız kazanç idealini* taşıyarak çalışmanın özgürlüğü kısıtladığını öne sürmek hiç de “rasyonel” bir durum olmayacağı için modernlik çalışmayı özgürleştiren bir eylem olarak yeniden tanımlamıştır. Sonuç ise çalışma ile ihtiyaç arasındaki bağın kopması oldu.

Gorz, çalışmasının giriş kısmının sonlarında sanayileşme ütopyasının çöküşünden bahseder (s. 22). Sanayileşme ütopyasının, iktisadi alanın yayılmasıyla birlikte insanlığın kıtlıktan ve adaletsizlikten kurtulacağını öngörmesine ve bu ütopyanın insana kendi kaderini belirleme gücünü vereceğini vadetmesine rağmen bu ütopyanın çöktüğünü ve ondan geriye bir şey kalmadığını belirtir. Gorz’a göre bir ütopya çöktüğünde toplumsal dinamiği düzenleyen bütün değerlerin dolaşımı ve faaliyetlerin anlamı krize girer (s. 22). İşte kitabın son bölümünü Gorz’un bu krizden çıkış için önerdiği bir ütopya olarak görmek mümkündür. Burada elbette ütopyayı gerçekleşmesi imkânsız bir şey olarak değil Gorz’un kullandığı anlamıyla anlamak gerekiyor (s. 22): “Bir uygarlığın tasarılarını düzenlediği, ideal hedeflerini ve umutlarını üzerinde kurduğu gelecek görüşü.”

Gorz’un bu gelecek görüşü veya krizden çıkış için önerdiği şey, temellerini daha önceki çalışmalarında attığı çalışma sürelerinin yeniden düzenlenmesi ile ilgilidir. Bu düzenleme ile ima edilen şey ise elbette çalışma sürelerinin güvencesizlik anlamına gelmeyecek şekilde kısılmasıdır. Gorz bu tarz bir eğilimin aslında radikal bir öneri olmadığını ve zaten hâlihazırda bu tarz bir eğilimin olduğunu ancak bunun güvencesizlik olduğunu hatırlatarak bu önerinin güvencesizlik olmayacak şekilde sendikaların ve toplu pazarlıkların yeni hedefi olması gerektiğini belirtiyor (s. 239). Gorz’un bu önerisinin altında yatan varsayımın oldukça iyimser olduğunu belirtmek gerekiyor (s. 239):

“Bunun yararı ortadadır: Bölünmüş bir zamanın serbest bırakılması -haftada birkaç saat, ayda birkaç gün, tüm bir yılda paylaşılan birkaç hafta- özellikle pasif boş zamanların ve ev işi görevlerine ayrılan zamanın genişlemesine imkân tanıyacaktır; (birkaç

hafta, birkaç ay) bir zaman süresinin kullanıma konulması bir projenin gerçekleşmesini veya yoluna konmasını sağlar. Ve bir ‘kültür toplumu’nun, özellikle yerleştireceği kültürel donanımlar ağıyla kolaylaştırmaya özen gösterdiği şey, bireysel veya kolektif, sanatsal veya teknik, aile veya toplulukla ilgili projelerin gelişimidir.”

Ancak bu çalışma süresinin azaltılması önerisinin yaşanılabilir bir toplum doğurması için Gorz’un bu önerinin ailelerin alım güçlerinin yükseltilmesi ile paralel gitmesi gerektiğinin (s. 244) altını çizdiğini hatırlatmakta fayda vardır. Gorz’un “sol” için geliştirdiği bu “ütopya”da önemli olan şey bir gelir garantisi değildir. Dolayısıyla sosyal politika alanında son yıllarda çokça ele alınan garanti edilmiş asgari gelire oldukça mesafelidir ve bu uygulamaya sadece geçici bir çözüm olduğu belirtilmişse olumlu yaklaşır; aksi takdirde bu uygulamanın “sağcı” bir yaklaşım olduğunu belirtir (s. 252). Dolayısıyla sol bir projede gelir garantisi değil gelir hakkı ile çalışma hakkı arasındaki kopmaz bir bağın mutlaka bulunması gerektiğini belirtir. Yani çalışma hakkı gelir hakkının ayrılmaz bir parçasıdır ve gelir hakkı da hiçbir iktisadi karar alıcının iyi niyetine bağlı olmamalıdır (s. 252).

Şimdi genel bir değerlendirme yapılacaksa, Gorz’un gelir kaybı olmaksızın çalışma sürelerinin azalmasına yönelik sunduğu öneri ve bunun sonrasında toplumun erişeceği kültürel nitelik varsayımının Ransome’nin (1991) da belirttiği gibi oldukça iyimser bir varsayım olduğunu belirtmek gerekiyor. Çünkü boş zamanın fazla olması her zaman kaçınılmaz olarak insanın kendi özünü gerçekleştireceği yaratıcı eylemlerle sonuçlanmaz. Ancak yine de İktisadi Akılın Eleştirisi’nin okuyucusuna vadettiği birkaç önemli açılım bu “aşırı” iyimserliğin önüne geçebilecek cinstendir: Öncelikle metin gelişen teknolojinin çalışanın özerklik alanını genişletecek bir potansiyel taşıdığını da okuyucuya gösteriyor. Bu özerkliğin doğuracağı sonuçlarla ilgili Gorz’u aşırı iyimser olarak değerlendirmek mümkünse de bu potansiyelin teorik imkânını düşünmeye bir çağrı olarak metin önem taşıyor. Öte yandan özellikle kitabın ikinci bölümü modern dönemde çalışma ideolojisinin altındaki varsayımları son derece açık bir biçimde gösteren iktisadi akılcılığı oldukça basit bir dille anlatmaktadır. Son olarak kitabın oldukça sade bir dille yazıldığını belirterek bitirelim.

Kaynakça

- Bauman, Z. (1999). *Çalışma, tüketicilik ve yeni yoksullar* (çev. Ü. Öktem). İstanbul: Sarmal.
- Bauman, Z. (2007). *Modernite ve Holocaust* (çev. S. Sertabiboğlu). İstanbul: Versus.
- Berry, C., & Kenny, M. (2008). André Gorz: Freedom, time and work in the post-industrial economy. *New Political Economy*, 13(4). doi: 10.1080/13563460802436665
- Bowring, F. (2005). André Gorz: Autonomy and equity in the post-industrial age. *The Sociological Review*, 53(1), 134-147.
- Gaulejac, V. (2013). *İşletme hastalığına tutulmuş toplum* (çev. Ö. Erberk). İstanbul: Ayrıntı.
- Illich, I. (2013). *Gölge iş* (çev. D. Keskin). İstanbul: Yeni İnsan.
- Jog, S. (2013). *Arbeit macht frei–Labour makes (you) free*. Lemon Chutney. Retrieved from <http://lemonchutney.com/arbeit-macht-frei-labour-makes-you-free/>
- Meda, D. (2004). *Emek: Kaybolma yolunda bir değer mi?* (çev. I. Ergüden). İstanbul: İletişim.
- Ransome, P. (1991). Review: Critique of economic reason by André Gorz. *Theory and Society*, 20(4), 560-565.
- Weber, M. (2009). Social action and its types. In R. Grundmann & N. Stehr (Eds.), *Society: Classical theories of society* (Vol. 2, pp. 140-150). London: Routledge.
- Weber, M. (2011). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu* (çev. M. Köktürk). Ankara: BilgeSu.